

bp Andrzej F. Dziuba

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Przesłanie społeczne kard. Józefa Glempa, prymasa Polski. Zarys problematyki

Kardynał Józef Glemp jest jedną z najbardziej rozpoznawanych postaci w historii Kościoła w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Znaczący dorobek naukowy i kaznodziejski koncentruje się zwłaszcza na człowieku i jego problemach widzianych w codziennym życiu w perspektywie teologicznej i moralnej. Człowiek nie powinien nigdy zatracić właściwej hierarchii wartości, którymi należy kierować się w życiu. W niniejszym studium chodzi zatem o zaprezentowanie nauczania dotyczącego dbania o życie jako podstawowe dobro człowieka, a także kształtowanie i twórczy rozwój odpowiednich relacji międzyludzkich tak w rodzinie, jak i w całym społeczeństwie. Będzie to analiza wielu kłopotliwych i skomplikowanych kwestii szerokiej sfery życia indywidualnego i społecznego.

I. Wizja człowieka jako osoby

Szeroko rozumiana godność człowieka obejmuje swoim zasięgiem bogactwo jego egzystencji. Ta podstawa praw człowieka jest szczególnie wartościową każdej osoby ludzkiej. Zadaniem osoby jest ciągły rozwój, praca nad sobą oraz doskonalenie swoich umiejętności. Natomiast życie jest najcenniejszym darem, jaki może otrzymać człowiek. Powinien je szanować u siebie oraz u innych, ponieważ nikt nie ma prawa decydować o życiu drugiego. Człowiek jest także istotą społeczną. Stąd do właściwego rozumienia godności człowieka przynależy prawo do tworzenia relacji międzyludzkich na zasadzie wsparcia i pomocy. Wrażliwość na człowieka powinna wyrażać się zwłaszcza w okazywaniu bliskości chorym i cierpiącym oraz udzielaniu pomocy osobom potrzebującym.

1. Godność człowieka, jego prawa, swobody i obowiązki

Godność jest wartością przyrodzoną i niezbywalną. Przysługuje ona każdemu z racji tego, że jest człowiekiem. Nikt nie może się jej pozbyć, nikogo też nie można jej pozbawić. Wynika ona bowiem z natury człowieka (por. Ga 3,28)¹. Oznacz to, iż wartość ta przysługuje każdemu w takim samym stopniu, bez znaczenia jest tu m.in.: rasa, pochodzenie, status społeczny, wyznanie czy miejsce zamieszkania. Wszelkie różnice między bliźnimi należy raczej uznać za bogactwo ludzkości.

Pojęcie godności funkcjonuje także w sensie prawnym jako dobro osobiste, którego naruszenie grozi sankcjami. Człowiek jest istotą stworzoną na obraz Boży (por. Rdz 1,27) i zdolną do kontaktu ze swym Stwórcą². Wyjątkowa wartość osoby ludzkiej wynika z aktu stworzenia jej na podobieństwo Boga. Z chwilą odkupienia ludzkości przez Chrystusa owa wartość nabrała swojego ostatecznego sensu (por. Rz 8,3; Ga 4,4)³. Jak powie Sobór Watykański II:

To Chrystus objawia w pełni człowieka samemu człowiekowi, ukazując mu jego najwyższe powołanie. W Chrystusie godność człowieka znajduje swój szczyt⁴.

Prymas Glemp wielokrotnie apelował o poszanowanie godności osoby ludzkiej we wszystkich jej wymiarach. Ubolewał nad negatywnymi zjawiskami doprowadzającymi do niszczenia tego przymiotu. Nie można dopuszczać do degradacji tej wartości. Nerozerwalnie związane są ze sobą wolność i godność osoby, ale trzeba także dostrzegać odpowiedzialność oraz umiejętność docenienia tychże wartości. Człowiek musi być świadomy swojej wartości, a jednocześnie doskonalić się w cnotach (por. 1 Tm 2,2)⁵.

1 Por. R. Penna, *L'apostolo Paolo. Studi di esegesi e teologia*, Cinisello Balsamo 1991, s. 658-670; A.F. Dziuba, *Dyskryminacja rasowa i pojednanie*, „Warszawskie Studia Teologiczne” (dalej WST) 2006, nr 19, s. 275-276.

2 Por. E.M. Curtis, *Image of God*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, vol. 3, New York 1992, s. 389-391; G. Colzani, *Antropologia teologica. L'uomo paradossoso e mistero*, Bologna 1997, s. 64-69; A.F. Dziuba, *Być człowiekiem*, „Studia Pelplińskie” 1998, nr 27, s. 57-72.

3 Por. R. Tremblay, *L'„innalzamento” del Figlio, fulcro della vita morale*, Roma 2001, s. 39-47; V. Battaglia, *Gesù crocifisso Figlio di Dio*, Roma 1991, s. 11-20.

4 Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes* (dalej KDK), w: tenże, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 2002, nr 22; por. *Katechizm Kościoła Katolickiego* (dalej KKK), Poznań 2002, nr 357.

5 Por. J. Glemp, *Napełnijcie się wodą, wypełniajcie ją aż po brzegi*, w: tenże, *Z jasnogórskiego szczytu. Homilie głoszone w uroczystości Maryjne* (dalej ZJS), red. M. Kreczmański, Częstochowa 2004, s. 16.

Godność jest przymiotem ponad wszystkimi innymi, bowiem wynika z tego, kim się jest. Kościół musi stać na straży obrony godności każdego człowieka. Bóg odnosi się do człowieka z miłością, ma bowiem na względzie jego godność. Także wszelkie plany zbawcze realizuje z tego samego względu⁶. Kościół ma być „obrońcą godności”⁷.

Prymas w swoim nauczaniu wielokrotnie akcentował wyjątkowe znaczenie kobiet w świecie (por. Dz 5,14). Podkreślał, że zasługują one na szczególny szacunek i opiekę. Dlatego też kard. Józef Glemp był bardzo wyczulony na te obszary życia, w których godność kobiety narażona jest na jakiegokolwiek naruszenie, zdecydowanie protestował przeciwko przedmiotowemu traktowaniu kobiet. Nie mogą one być traktowane jak towar. Powinna to być powszechna zasada, tak na płaszczyźnie osobowej, jak i społecznej, wręcz międzynarodowej⁸.

Godność ludzka, jak podkreśla ksiądz kardynał, wynika także z dziecięctwa Bożego (por. Rz 8,16-21; J 1,12)⁹. W momencie stworzenia człowiek otrzymał od Boga wielki dar wolności oraz zdolność rozumu – pomaga ona w poznawaniu i wybieraniu prawdy. Jednocześnie został otoczony też przez Boga bezgraniczną miłością i dobrocią. Na drodze realizacji siebie człowiek powinien mieć na względzie także dobro drugiej osoby. Grzech staje się ograniczeniem wolności. Świat współczesny aprobuje czyny, wady czy nałogi, które hańbią godność osoby ludzkiej¹⁰.

Fundamentem troski o godność człowieka jest obrona jego praw. Odrębnym pytaniem jest kwestia stosowania praw podstawowych w praktyce¹¹. Prymas Glemp był przeciwnikiem łamania praw człowieka oraz naruszania zasad moralnych¹². Wpisujące się w to prawo Ewangelii także ma

6 Por. tenże, *Każdy musi nieść swój krzyż*, w: tenże, *Nauczanie pasterskie 1981-1982* (dalej NP), red. A.F. Dziuba i inni, Poznań 1988, s. 297-298; tenże, *Dał za przykład swe życie*, w: tamże s. 390-392; tenże, *Świątynia miejscem spotkania z Bogiem*, w: tamże s. 545-546.

7 Por. tenże, *Bezgraniczna miłość Boga*, w: NP, s. 605-606.

8 Por. tenże, *O moralne odrodzenie narodu*, w: ZJS, s. 130-132.

9 Por. R. Tremblay, *L'innalzamento del Figlio...*, dz. cyt., s. 42-48; tenże, *„Ma io vi dico...”*. *Lagire eccellente, specifico della morale cristiana*, Bologna 2005, s. 78-87; R. Penna, *L'apostolo Paolo...*, dz. cyt., s. 652-670.

10 Por. J. Glemp, *Jezus Chrystus – nadzieją budowania lepszego świata*, w: NP, s. 727-729; tenże, *Chrystus naszą chlubą*, w: tamże s. 772-773; tenże, *Spotkanie z największą świętością*, w: tamże s. 331-332; A.F. Dziuba, M. Kreczmański, *Życiorys Józefa Kardynała Glempa Prymasa Polski*, Warszawa 1998, s. 30.

11 Por. J. Glemp, *Prawa gwarantem wolności*, w: NP, s. 565-565; tenże, *Napełnijcie stągwie wodą...*, dz. cyt., s. 15-18.

12 Por. tenże, *Sprawiedliwość i miłość to siły zwycięskie*, w: NP, s. 375-377.

w sobie troskę o dobro społeczeństwa i ojczyzny. Jednocześnie w nauczaniu prymasa podkreślane jest zachowanie właściwych relacji międzyludzkich¹³.

Zdaniem prymasa Polski godność przysługuje każdemu człowiekowi bez względu na wyznanie, pochodzenie czy kolor skóry, a nawet wszelkie inne wyznaczniki różnicujące¹⁴. Wartość ta wynika z racji stworzenia przez Boga i podobieństwa do Niego jako Stwórcy i Dawcy życia przyrodzonego i nadprzyrodzonego. W związku z tym należy szanować i doceniać ten przymiot, wystrzegając się przy tym tego, co może zagrażać godności. Trzeba brać odpowiedzialność za swoje życie i postępowanie, ocalając w ten sposób siebie i swoje człowieczeństwo. Równocześnie powinno się potępiać wszelkie przejawy materialnego, przedmiotowego traktowania bliźnich. Takie bowiem zachowanie uwłacza godności, która przecież jest jednym z najwspanialszych darów otrzymanych od Boga.

2. Walka w obronie życia

Integralna ochrona życia ludzkiego jest jedną z podstawowych konsekwencji właściwie pojętej godności człowieka (por. Wj 20,13; Pwt 5,17). Prymas walczył nie tylko o obronę życia nienarodzonych, ale także o jego ochronę na każdym etapie. To nieustanna, stosownie do okoliczności, troska o poszanowanie życia. Tym, co przekreśla otwartość na dar życia w związku małżeńskim, jest stosowanie antykoncepcji. Ta praktyka jest sprzeczna z koncepcją osoby i ludzkiej płciowości. Jeszcze silniejszym uderzeniem w dar życia jest aborcja. Należy zatem przypominać, że życie zawsze jest darem Boga, który trzeba przyjąć¹⁵.

Obrona życia obejmuje zatem na pierwszym miejscu prawo do życia nienarodzonych. Aborcja jest dla prymasa przestępstwem i grzechem, jej efektem bezpośrednim jest bowiem śmierć niewinnej, bezbronnej istoty ludzkiej. Człowiek nie ma upoważnienia do władania życiem innych ludzi.

13 Por. tenże, *Oto matka Twoja*, w: NP, s. 512-513; tenże, *Działanie Kościoła w dzisiejszym świecie*, w: tamże, s. 218-220.

14 Por. A.F. Dziuba, *Dyskryminacja...*, art. cyt., s. 278.

15 Por. J. Glemp, *Maryja najlepszym wzorem wspomagania Kościoła*, w: ZJS, s. 78-79; Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, Città del Vaticano 1995, nr 13; Papieska Rada do spraw Duszpasterstwa Służby Zdrowia, *Karta Pracowników Służby Zdrowia*, Città del Vaticano 1995, nr 17.

Prymas szczególnie apelował do matek, aby – wraz z ojcami – pokochali swoje dzieci już z chwilą poczęcia (por. Mk 9,37; 1 Kor 13,4-6)¹⁶.

Prymas zauważał, że osoby dopuszczające się aborcji często mają problemy natury fizycznej i psychicznej. W tym kontekście istnieje także problem sztucznego zapłodnienia. Poczęcie powinno dokonywać się w akcie małżeńskim. Mocno akcentował, że *in vitro* nie jest leczeniem niepłodności. Człowiek jakby zajmuje tutaj miejsce Boga Stwórcy. Nie można w tym procederze decydować o życiu lub śmierci embrionów, gdyż takie postępowanie jest nieetyczne, uderza także w godność osoby ludzkiej¹⁷.

Prymas mówił również o zagrożeniach dla godności ludzkiej, które związane są z postępem cywilizacyjnym, rozwojem techniki i medycyny. Człowiek niejednokrotnie ingeruje w to, w co ingerować nie należy, chce udoskonalać to, co jest doskonałe, ponieważ jest dziełem Bożym. Przykładem takich działań jest m.in. inżynieria genetyczna¹⁸.

Dla prymasa Polski wielkim zagrożeniem jest też eutanazja. Jest to niezgodne z wolą Bożą i przeciwne godności człowieka; to „znak dekadencji naszej cywilizacji”. Czasem wyrażane pragnienie śmierci jest wołaniem o pomoc i towarzyszenie. Prymas przeciwstawił się „kulturze śmierci”. Zgodnie z powszechnym nauczaniem Kościoła eutanazja jest moralnie niedopuszczalna¹⁹. Przypominają się tutaj słowa Jezusa: „Błogosławieni, którzy cierpią” (Mt 5,10). Prymas widział celowość cierpienia, gdyż ono w planach Bożych zawsze czemuś służy (por. Hbr 2,10; Kol 1,24; Flp 3,10)²⁰.

Innym zjawiskiem, jakie można obserwować na tle wypełniania przez ludzkość zadania „czynienia sobie ziemi poddaną” (Rdz 1,28), jest próba zapanowania nad społecznością globalną przez stosunkowo niewielką jej

16 Por. J. Glemp, *Maryja najlepszym wzorem...*, dz. cyt., s. 79; tenże, *Do Matki Najświętszej*, w: NP, s. 609-610; tenże, *Właściwą drogą jest Chrystus*, w: tamże, s. 506-507; *Stolica Apostolska, Karta Praw Rodziny*, Città del Vaticano 1983, nr 10, art. 4; KDK nr 51.

17 Por. KDK 16; Papieska Rada do spraw Duszpasterstwa Służby Zdrowia, dz. cyt., nr 13.

18 Por. J. Glemp, *W obronie ludzkiej godności*, w: ZJS, s. 170-174; Papieska Rada do spraw Duszpasterstwa Służby Zdrowia, dz. cyt., nr 43; KKK nr 2377.

19 Por. Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, nr 19; Kongregacja Nauki Wiary, *Deklaracja o eutanazji Lura et bona*, Città del Vaticano 1980, nr 2; KKK nr 2276-2279.

20 Por. J. Glemp, *Niewinne cierpienie – co na to Opatrzność Boża?*, Kazanie pasyjne w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, <http://www.spp.episkopat.pl> (dostęp 3 lutego 2012); J. Warzeszak, S. Warzeszak, *Doniosłość teologiczna i moralna idei Bożej Opatrzności w nauczaniu Prymasa Polski Kard. Józefa Glempa*, WST 2006, nr 19, s. 115-118; M. Bourke, *L'Epistola agli Ebrei*, w: *Nuovo grande commentario biblico*, red. R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, Brescia 2002, s. 1209-1214.

część. Kardynał zauważał dobro płynące z rozwoju techniki, ale dostrzegał także liczne zagrożenia z nim związane²¹.

Prymas Polski dostrzegał również liczne zagrożenia społeczno-polityczne. Przestrzegał przed konfliktami i rozlewem krwi. Apelował, aby cenić życie. Szczególnie dramatyczne było jego wołanie 13 grudnia 1981 roku, po wprowadzeniu w Polsce stanu wojennego. Dodawał otuchy w zwycięstwo dobra, zwłaszcza w kontekście dobra wspólnego i świadomości narodowej oraz jedności²². Obrona człowieka i jego prawa do życia były dla prymasa podstawą etyki społecznej. Widząc nieskuteczność dialogu z władzami komunistycznymi, w to miejsce zalecał zachowywanie spokoju i kierowanie się sprawiedliwością. Wiążącą była łacińska maksyma: *Primum vivere, deinde philosophari* (najpierw żyć, potem filozofować). Liczyło się bowiem ocalenie każdego życia²³.

Prymas dostrzegał także szersze sfery walki o życie, np. higiena, bezpieczeństwo pracy, przepisy drogowe, rzetelność życia społecznego. O życie i jego pomyślny rozwój trzeba także troszczyć się ofiarą, dziełami miłosierdzia czy modlitwą oraz ofiarowaniem się Bogu (por. Mt 5,23-24). Nie można tutaj pominąć trzeźwości oraz ograniczania innych używek²⁴.

Prymas Glemp zawsze stawał w obronie życia, walczył o nie i potępiał wszelkie przejawy zmierzające do odebrania komuś tego daru. Głosił, że człowiek nie ma prawa decydować o swojej śmierci ani o śmierci bliźnich, otrzymuje bowiem życie od Boga i tylko Stwórca ma moc sądenia o ludzkim losie, gdyż On wie najlepiej, jak nim pokierować. Szczególne znaczenie

21 Por. J. Glemp, *Przybywam modlić się z Wami*, w: NP, s. 704-705; X. Thévenot, *Morale fondamentale. Notes de cours*, Paris 2007, s. 161-162.

22 Por. J. Glemp, *Nie podejmujcie walki Polak przeciwko Polakowi*, w: NP, s. 148-149; tenże, *Nie ma ważniejszej rzeczy w wymiarach ziemskich niż życie ludzkie*, w: tamże, s. 151-153; M. Kindziuk, *Kardynał Józef Glemp. Ostatni taki prymas*, Warszawa 2010, s. 198-210; T. Gocłowski, *Opór wobec stanu wojennego*, w: *Konferencja „Stan wojenny – spojrzenie po 25 latach”*, red. N. Smolar, Gdańsk 2006, s. 40-42.

23 Por. J. Glemp, *Przez sprawiedliwość ku miłości. Listy pasterskie, kazania i przemówienia w pierwszym roku pasterzowania na stolicy prymasowskiej*, Warszawa 1982, s. 94-95; tenże, *Wszystko w rękach Boga. Słowo do wiernych po ogłoszeniu stanu wojennego*, w: NP, s. 150-151; A.F. Dziuba, *Pierwsze reakcje Episkopatu Polski na stan wojenny (13-31 grudnia 1981)*, w: *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W.J. Wysocki, Warszawa 2004, s. 25-69; I. Smętek, *Priorytety w wypowiedziach Prymasa Polski w okresie stanu wojennego*, WST 2006, nr 19, s. 52-54.

24 Por. J. Glemp, *Maryjna najlepszym wzorem wspomagania Kościoła*, dz. cyt., s. 78-79; tenże, *Naszą narodową wspólnotę kształtujemy na twardych zasadach moralnych*, w: NP, s. 794-795.

miła walka o życie nienarodzonych, tych, którzy sami nie mogli się bronić. Liczne apele skierowane do lekarzy nie dotyczyły tylko zaniechania aborcji czy propagowania środków antykoncepcyjnych, ale również niedopuszczenia eutanazji. W każdym cierpieniu bowiem Bóg ma swój zamysł i choć często trudno przetrwać trudne chwile – tak choremu, jak i jego najbliższemu, to wzorem dla każdego powinien być krzyż Chrystusa²⁵. Poza tym człowiek nie powinien występować przeciw swemu bliźniemu, wojny bratobójcze nie rozwiązują bowiem problemów, wręcz przeciwnie – zaostrzają konflikty, doprowadzając do kolejnych krwawych starć.

3. Pomoc i wsparcie ludzi

Nauczanie i działania w zakresie pomocy, okazywania wsparcia, dobroci i miłosierdzia były ważne i potrzebne w czasach, kiedy łamano godność i prawa człowieka. Recesja gospodarcza i ekonomiczna oraz kryzys polityczny doprowadziły m.in. do strajków. Terror polityczny dotyczył wielu warstw społecznych. W tym kontekście jakby jeszcze dobitniej stawało miłosierdzie i gotowość dostrzegania dobra w drugim człowieku. Zatem nienawiść i występowanie przeciwko bliźniemu są wielkimi problemami (por. Tt 3,3)²⁶.

Człowiek jest dla Kościoła drogą, także w szukaniu dróg międzyludzkich²⁷. Pomocne mogą być w tym: kultura humanistyczna, dialog, życzliwość. Prymas zachęcał do tworzenia ścieżek przez osobę do osoby, co jest szczególnie ważne w czasach ucisku i niesprawiedliwości. Nadzieja przyszłości wymaga rozwagi, cierpliwości, realizmu, roztropności, unikania zemsty i gwałtownych reakcji. Ważny jest społeczny wymiar miłości, którego przejawami mogą być m.in. życzliwość, uprzejmość, grzeczność. To są twórcze i ważne cnoty pomocne w tworzeniu właściwych relacji międzyludzkich²⁸.

Wobec dramatu wydarzeń związanych z prowadzeniem i utrzymywaniem stanu wojennego stawały marzenia Polaków żyjących w tamtym czasie. Prymas nieustannie je wspierał, dodawał otuchy, krzepił serca. Zachęcał do

25 Por. J. Glemp, *O opatrności Bożej. List pasterski na Wielki Post do wiernych Archidiecezji Warszawskiej*, <http://www.spp.episkopat.pl> (dostęp 3 lutego 2012).

26 Por. J. Glemp, *Przez sprawiedliwość ku miłości*, dz. cyt., s. 772-773; I. Smętek, art. cyt., s. 47-48; A.F. Dziuba, *Dyskryminacja...*, art. cyt., s. 279-282.

27 „Człowiek jest pierwszą drogą, po której winien kroczyć Kościół w wypełnianiu swojego posłannictwa”. Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, Città del Vaticano 1979, nr 14.

28 Por. J. Glemp, *Chrystus naszą chlubą*, dz. cyt., s. 772-773; tenże, *Nie podejmujcie walki Polak przeciwko Polakowi*, dz. cyt., s. 148-149; J. Lewandowski, *Przez sprawiedliwość ku miłości. Nauka społeczna Kardynała Józefa Glempa*, Wrocław 1991, s. 50-53.

zjednoczenia społecznego, to bowiem jest podstawą spodziewanego wyzwolenia i osiągnięcia pokoju. Dlatego kard. Glemp od początku był zawsze niestrudzonym pośrednikiem ku nadziei, ufając, że szczerą rozmową jest szansą ugody społecznej. Wysłuchanie drugiego i otwarcie na niego dają nadzieję dialogu (por. J 16,12-13)²⁹.

Na początku stanu wojennego prymas był zatroskany o internowanych oraz ich rodziny. Podejmowane przez niego działania spotykały się z oporem, m.in. utrudnieniami dla kapelanów czy jednorazową pomocą żywnościową, ponieważ Rząd bardzo często stwarzał tylko pozory życzliwości. Mimo to prymas podejmował niekończące się zabiegi o zniesienie stanu wojennego oraz złagodzenie napięć społecznych. Kościół niósł siły Boże, nadzieję, ład serca, walczył o obronę życia i pomoc pokrzywdzonym, a jednocześnie był zaangażowany w odzyskiwanie wolności. To wszystko było dobrem społecznym³⁰.

Wyjątkowym dziełem powołanym przez kard. Glempa 17 grudnia 1981 roku był Prymasowski Komitet Pomocy Osobom Pozbawionym Wolności i ich Rodzinom. Była to społeczno-kościelna instytucja charytatywna. Nieco później, tj. 17 kwietnia 1982 roku, powołano Prymasowski Komitet Pomocy Bliźniemu. To było realne przypominanie o godności człowieka i jego prawach dzięki ofiarności i zaangażowaniu wiernych, także zagranicznych organizacji charytatywnych³¹.

29 Por. J. Glemp, *Jasnogórska Matka pokoju*, w: ZJS, s. 43-44; tenże, *Kościół na drogach Ojczyzny. Wybór kazań i homilii z lat 1982-1985*, Poznań – Warszawa 1985, s. 95-96; tenże, *Łączy nas Jezus Chrystus*, w: NP, s. 212-213; M. Kindziuk, dz. cyt., s. 190-205; X. Thévenot, dz. cyt., s. 141-142; J. Pietrzak, *Kardynał Józef Glemp jako Prymas Polski*, WST 2006, nr 19, s. 35-38.

30 Por. J. Glemp, *Życie ofiarne dla Ojczyzny*, w: NP, s. 195-196; tenże, *Ufajcie, jam zwyciężył świat*, w: tamże, s. 166-167; tenże, *Kazania wojenne. Społeczna nauka Prymasa Polski*, Warszawa 1983, s. 15-23; A.F. Dziuba, *Pierwsze reakcje Episkopatu Polski...*, art. cyt., s. 24-28; A. Orszulik, *Episkopat Polski wobec stanu wojennego*, w: *Internowani z regionu łódzkiego: materiały z sesji popularno-naukowej, Łowicz, 15-16 grudnia 2001 r.*, red. M. Papis, Łódź 2001, s. 33-35; T. Pieronek, *Kościół nie boi się wolności*, Kraków 1998, s. 12-17.

31 Por. J. Glemp, *Jasnogórska Matka pokoju*, dz. cyt., s. 41-42; tenże, *Chcemy z tego sprawdzianu wyjść prawdomówni i wiarygodni*, Warszawa 1985, s. 4-6; T. Uszyński, *Prymasowski Komitet Pomocy Bliźniemu*, w: *Kościół i społeczeństwo...*, dz. cyt., s. 136; J. Lewandowski, *Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, w: *W trosce o Kościół i naród*, red. S. Urbański, Warszawa 2001, s. 110-111; J.R. Maj, *Komitet Prymasowski – charakterystyczny znak polskiej drogi wychodzenia z etatyzmy komunistycznego*, w: *Kościół i społeczeństwo...*, dz. cyt., s. 171-175.

Szczególnym problemem było szantażowanie ludzi deklaracjami lojalności, często sprzecznymi z sumieniem i obowiązującym prawem. To było zmuszanie do naruszenia własnej wartości i godności, praw i przekonań za cenę utraty pracy (z konsekwencją bezrobocia) i rezygnacji z działalności społecznej. Zdaniem prymasa ostatecznie każdy przypadek należy rozważyć według kryterium sumienia³².

Podstawowym zadaniem moralnym każdego człowieka jest udzielanie pomocy innym ludziom, zwłaszcza żyjącym w trudniejszej sytuacji. Jej niesienie powinno wyzwalać w ludzkich sercach nadzieję i wiarę w zmiany na lepsze. Także Kościół powinien mieć zagwarantowane możliwości prawne do podejmowania szerokich działań dla dobra wspólnego. Niesienie pomocy domaga się również otwartości wobec innych narodów, ale przy zachowaniu swoich wartości. Prymas widział także potrzeby rodaków żyjących poza Ojczyzną³³.

Pomoc okazywana bliźniemu powinna wynikać z ludzkiej natury. Człowiek jest bowiem istotą społeczną, stworzony został do tego, aby żyć we wspólnocie. Należy odnosić się do drugiego z miłością, szacunkiem. Trzeba też udzielać mu wsparcia, a jeśli zajdzie taka konieczność – należy się nim zaopiekować. Taka postawa nie dotyczy tylko stosunku do ludzi, z którymi człowiek żyje w bliskich relacjach (rodziny czy przyjaciół), ponieważ pomocną dłoń powinno się podać każdemu potrzebującemu. Ważne jest postępowanie zgodne z Bożym przykazaniem miłości i traktowanie „bliźniego jak siebie samego” (por. Mt 22,39; Mk 12,31)³⁴.

32 Por. J. Glemp, *Sumienie prawe u podstaw odnowy życia narodowego*, Internetowa Gazeta Katolików, <http://www.krajski.com.pl> (dostęp 17 grudnia 2011).

33 Por. tenże, *Matka Najświętsza Arka Przymierza*, w: ZJS, s. 61-62; tenże, *Kazanie Prymasa Polski Kard. Glempa na temat modeli stosunków państwo-Kościół*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Dokumenty*, t. 3, Poznań-Pelplin 1996, s. 432-433; tenże, *Kościół u progu Trzeciego Tysiąclecia*, <http://www.spp.episkopat.pl> (dostęp 3 lutego 2012); tenże, *Chrystus i chore społeczeństwo*, w: NP, s. 229-230; tenże, *Ufajcie, jam zwyciężył świat*, dz. cyt., s. 166-167; J. Pietrzak, art. cyt., s. 36-37; A.F. Dziuba, *25 lat sakry. Główne nurty posługi biskupiej kard. Józefa Glempa*, Warszawa 2004, s. 31-41; A.F. Dziuba, M. Kreczmański, *Życiorys Józefa Kardynała Glempa*, dz. cyt., s. 37-38.

34 Por. KKK nr 2083; J. Galarowicz, *Człowiek jest osobą. Podstawy antropologii filozoficznej Karola Wojtyły*, Kraków 1994, s. 12-15.

II. Rodzina zapewniająca zrodzenie, wychowanie i kształtowanie

Rodzina pełni szerokie funkcje wobec własnych członków, ale i całego społeczeństwa. To środowisko rodzenia się, wychowania i dorastania oraz rozwoju osobowości i indywidualności. W tej wspólnotce najpełniej realizuje się prawo do godnego wychowania. Warto też zauważyć, iż troska wychowawcza rodziców o dzieci w pewnym momencie otrzymuje wektor zwrotny polegający na podejmowaniu przez dzieci opieki nad rodzicami. W tym wyraża się dar dojrzałej miłości, poczucia obowiązku, ale także potrzeby odwzajemnienia otrzymanego dobra.

1. Odpowiedzialność za siebie i innych

Odpowiedzialność jest bardzo szerokim i wieloznacznym terminem. Istnieje odpowiedzialność: moralna, etyczna, prawna, cywilna, polityczna, karna czy zbiorowa. W tym miejscu chodzi o postawę polegającą na świadomym i dobrowolnym podejmowaniu czynów, które powinny być zgodne z zasadami i normami moralnymi. Błędne postępowanie pociąga za sobą konsekwencje w postaci wyrzutów sumienia, poczucia winy czy wstydu³⁵.

Chrześcijanin powinien szczególnie przestrzegać przykazań (por. J 14,21). W swej odpowiedzialności staje jako istota rozumna i wolna, a jednocześnie społeczna. Ta ostatnia sfera daje szansę rozwoju, poszerzania horyzontów i rozeznania użyteczności. Najpierw jednak jest odpowiedzialność za siebie samego, niosącego wiele darów, a szczególnie dar życia – naturalna jest troska o godną egzystencję, własne dobro i szczęście. Człowiek musi także być odpowiedzialny za swoje czyny i decyzje, a więc także błędy, grzechy i niedoskonałości. Gdy taki się stanie, to będzie osobą godną zaufania, mającą poczucie własnej wartości, rzetelności, prawdomówności, dotrzymywania obietnic³⁶.

Bóg, stwarzając mężczyznę i kobietę, ustanowił rodzinę (por. Rdz 1,28). Jezus Chrystus wskazywał na nierozzerwalny związek sakramentalny w szczególnej jedności (por. Rdz 2,23-24; Mt 19,6; Mk 10,9)³⁷. Małżeńska miłość

35 Por. M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2003, s. 254-259.

36 Por. J. Glemp, *Przez sprawiedliwość ku miłości. Wywiad z J. Glempelem*, „Niedziela” 2003, nr 32, www.niedziela.pl; tenże, *Napełnijcie się wodą...*, dz. cyt., s. 16-17; KKK nr 1734, 1891; A.F. Dziuba, *Ku wartościom. Kazania pasyjne w Bazylice Świętego Krzyża w Warszawie*, red. J. Sędrowski, Warszawa 2005, s. 5-7.

37 Por. C. Westermann, *Genesi*, Casale Monferrato 1989, s. 27-41; X. Thévenot, dz. cyt., s. 161-162.

otwarta powinna być na dar nowego życia. To nowość odpowiedzialności, obowiązków, ale i praw. Rodzina jest podstawą Kościoła, państwa oraz całego społeczeństwa. Małżonkowie mają obowiązek wspierać się nawzajem, szanować, dzielić ze sobą troski i dawać dar z siebie³⁸.

Rodzina, wspólnota wolności, bezpieczeństwa i braterstwa, jest także miejscem przygotowania i wprowadzenia swojego potomstwa do życia społecznego. Zdaniem prymasa, ważne jest wychowanie w miłości, życzliwości, współczuciu czy zaufaniu względem drugiego człowieka. Miłość powinna formować ukierunkowanie młodych ku Bogu oraz ludziom. Trzeba uczyć zauważania innych ludzi, aby nie formować egoistów, może to bowiem prowadzić także do dramatu osamotnienia. Kardynał Józef Glemp miłość bliźniego postrzega przede wszystkim jako przykazanie dane przez samego Boga (por. Mt 5,43; 19,19)³⁹.

Ważnym elementem odpowiedzialności jest ukazywanie dobrych wzorców, zwłaszcza w świadectwie rodziców. Rodzina jest podstawowym miejscem wychowania do wiary, także w rodzinnym uczestnictwie w życiu Kościoła (por. Mt 18,3-4). Prymas cieszył się ze spotkań z najmłodszymi w Kościele, a także z tego, iż przestrzegają zasad wiary i wzrastają w prawdzie. Bardzo doceniał trud wychowawczy rodziców, mając na względzie ich liczne zadania zawodowe. Uznawał też za ważne, aby wychowanie było realizowane wspólnotowo (por. 1 J 3,21)⁴⁰.

Z odpowiedzialnym rodzicielstwem związana jest miłość matki i ojca do dzieci, która powinna obejmować także nienarodzonych. Ich odpowiedzialność odnosi się do sakramentu chrztu, a więc włączenia do Kościoła (por. Ef 2,22; 1P 2,9). W tym kontekście prymas widział współczesne trudności: rozwody, kłopoty wychowawcze i materialne, nałogi czy brak porozumienia, ale dostrzegał też wysiłek rodziców ku ich pokonaniu. Stąd

38 Por. J. Glemp, *Praktykujemy w naszych rodzinach cnoty Świętej Rodziny*, w: NP, s. 373-375; KKK nr 2201.

39 Por. J. Glemp, *Z ziemi do nieba – z nieba ku ziemi*, w: ZJS, s. 310-311; tenże, *Praktykujemy w naszych rodzinach...*, dz. cyt., s. 374; Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, Città del Vaticano 1993, nr 38-39, 58, 72; KKK nr 2207; R. Tremblay, *Cristo e la morale in alcuni documenti del magistero*, Roma 1996, s. 29-45; X. Thévenot, dz. cyt., s. 110-111; A.F. Dziuba, *Dyskryminacja...*, art. cyt., s. 279-280.

40 Por. J. Glemp, *Droga do Boga prowadzi poprzez dzieciństwo Boże*, w: NP, s. 379-384; tenże, *Chrystus przemienia nas miłością*, w: tenże, *Nauczanie pasterskie 1988* (dalej NP 1988), red. A.F. Dziuba i inni, Poznań 1994, s. 346-347; KDK nr 52; Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu *Libertatis conscientia*, Città del Vaticano 1986, nr 94.

odpowiedzialność za rodziny powinno także ponosić państwo⁴¹, które ma zapewniać odpowiednie warunki socjalne, pracę i godziwe wynagrodzenie. Bezrobocie ma zawsze negatywne skutki dla życia ludzi w wymiarach: osobistym, rodzinnym i społecznym. Niejednokrotnie bieda wymusza decyzje o opuszczeniu ojczyzny „za chlebem”. Zagadnienie emigracji było szczególnie bliskie prymasowi i ubolewał zwłaszcza nad dzieleniem rodzin⁴².

Zdaniem kard. Józefa Glempla odpowiedzialność państwa za wychowanie dzieci i młodzieży powinna polegać na wspieraniu rodziców i udzielaniu im pomocy. Jednak to wychowanie rodzinne jest fundamentalne i na nim ma bazować edukacja szkolna oraz działania wychowawcze prowadzone przez inne instytucje. W tym procesie rola nauczycieli i pedagogów polega zatem nie tylko na przekazywaniu wiedzy, ale i kształtowaniu postaw uczniów⁴³.

Prymas Polski dotykał także roli Kościoła, zwłaszcza poprzez wychowanie kościelne i religijne, które kształtuje postawy, poszerza horyzonty myślowe, uczy otwartości na drugiego człowieka oraz pokazuje, co jest dobre, a co złe. Rozbudzanie wiary i pomoc w jej trwaniu wysuwają się na czoło tych działań. Pomagają w tym m.in. ruchy i stowarzyszenia, które są otwarte także na dalszych krewnych i na każdego człowieka (por. J 13,31-35). Ciągle aktualna jest zachęta do noszenia brzemion innych (por. Ga 6,2)⁴⁴.

Prymas Glemp przypominał, że oprócz odpowiedzialności, którą ponosimy wobec bliźnich, istnieje też odpowiedzialność, jaką ponosimy wobec historii. To nowy humanizm zbiorowej odpowiedzialności. Odpowiedzialność

---

41 Por. J. Glemp, *Tworzenie przyszłości, na podstawie Bożych przykazań*, w: NP 1988, s. 314-315; tenże, *Sakrament bierzmowania czyni nas świadomymi wyznawcami Chrystusa*, w: tenże, *Prymas Polski do młodzieży* (dalej PPdM), red. Z. Godlewski, S. Jastrzębski, Przybyszew 2006, s. 258-259; tenże, *By sprostać chrześcijańskiemu powołaniu*, w: ZJS, s. 356-357

42 Por. tenże, *O ducha rzetelności i prawdy w rodzinie*, w: ZJS, s. 316-317; tenże, *Wpatrujmy się w Rodzinę świętą*, w: NP 1988, s. 801-803; *Stolica Apostolska, Karta Praw Rodziny*, art. 9.

43 Por. J. Glemp, *Byśmy byli silni miłością*, w: tenże, *Nauczanie pasterskie 2000* (dalej NP 2000), red. M. Kreczmański, W. Macko, Poznań 2006, s. 18-19; tenże, *Tworzenie przyszłości na podstawie Bożych przykazań*, dz. cyt., s. 315-316.

44 Por. tenże, *Dla dobra młodego pokolenia*, w: NP 2000, s. 18-19; tenże, *Przez sprawiedliwość ku miłości*, wywiad, www.niedziela.pl; tenże, *Chrystus leczy wszystkie choroby*, w: NP 2000, s. 55-56; P. Florenski, *La colonna della verità*, Milano 1998, s. 519-524.

za ojczyznę to realizacja przykazania Bożego w duchu odpowiedzialności za współbraci i szeroko pojęte dobro wspólne⁴⁵.

2. Prawo do godnego wychowania dzieci

Wychowanie dziecka jest jedną z form działalności społecznej człowieka, mającą na względzie rozwój fizyczny, moralny i duchowy (por. Tb 4,14). Jest to jedno z praw rodziców, które oznacza także wybór szkoły. Państwo powinno w tym dziele wspierać rodziców, a nauczyciele i wychowawcy szkolni powinni współpracować z nimi. Generalnie nie wolno dziecka oddzielać od rodziców. Jest to dopuszczalne jedynie wtedy, gdy poważnie zagrożone jest jego dobro (por. Łk 4,16)⁴⁶.

Dzieci są źródłem nadziei i wraz z rodzicami budują społeczność w oparciu o miłość osobową i społeczną. W rodzinie chrześcijańskiej dochodzi jeszcze obecność Boga, która manifestuje się szczególnie w mocach Ducha Świętego. Zadanie chrześcijańskiego wychowania dzieci w nauczaniu prymasa powraca także w kontekście ateistycznej ideologii komunistycznej. Wobec presji wychowawczej państwa należy tym bardziej strzec praw rodziny i jej pierwszeństwa w wychowaniu dziecka⁴⁷.

Prymas Glemp w swoich wystąpieniach zauważał liczne zaniedbania na odcinku wychowania rodzinnego, a także kształcenia oraz formacji dzieci i młodzieży. Wiązał je z wpływem środków społecznego przekazu, różnych grup (będących przestrzenią rozmów i osobistego oddziaływania), sposobu spędzania wolnego czasu, a nawet nauki. W domu rodzinnym rodzice powinni być dla dzieci wzorem i przykładem postępowania. Ważne jest, aby starali się rozmawiać z dziećmi, aby zrozumieć je i ich problemy. Tym relacjom powinna towarzyszyć wspólnotowa modlitwa. Nie można unikać

---

45 Por. J. Glemp, *Obchody 90. Rocznicy Odzyskania Niepodległości przez Państwo Polskie*, w: *Biuletyn Informacji Publicznej Starostwa Powiatowego w Łowiczu*, bip.powiat.lowicz.pl, 3.02.2012; KDK nr 55.

46 Por. KPK kan. 797; *Stolica Apostolska, Karta Praw Rodziny*, art. 5-9; A.F. Dziuba, *Evangeliczna odpowiedzialność drogą Kościoła w Polsce*, „Wrocławskie Studia Teologiczne” (dalej WrST) 1993, nr 25, s. 59-60.

47 Por. J. Glemp, *Dla dobra młodego pokolenia*, dz. cyt., s. 17-18; Jan Paweł II, *List do rodzin Gratissimam sane*, Città del Vaticano 1994, nr 7; A.F. Dziuba, *Kultura chrześcijańska a rodzina w przepowiadaniu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski*, „Studia Prymasowskie” 2008, nr 2, s. 169-171; tenże, *Świat chrześcijaństwa i kultura*, WrST 1991-1992, nr 23-24, s. 271-272.

tematów trudnych i wstydlivych, ale zawsze podejmować je w duchu prawd nauczanych w Kościele⁴⁸.

Ważnymi, szczegółowymi zagadnieniami, które powinny być włączone w całokształt wychowania, są prokreacja oraz wchodzenie w kolejne etapy życia. Tematyka ta ma służyć uwrażliwianiu młodzieży na drugiego człowieka, który jest takim samym Bożym stworzeniem, uczyć szacunku dla życia. Bliskość i obecność rodziców w życiu młodych ludzi wpływa na kształtowanie ich charakteru i sumienia, a więc zdolności wyboru dobra i unikania zła (por. Hi 31,18; Pnp 8,2)⁴⁹.

Szkoła odgrywa szczególną rolę w zdobywaniu wiedzy oraz rozwoju zainteresowań młodego człowieka. Uczniowie, dzięki swoim nauczycielom, wychowawcom i katechetom odkrywają swe talenty i pasje. Jednak, zdaniem prymasa, młodym ludziom potrzebny jest także, poprzez pracę szkoły, rozwój świadomości tego, co jest dobre, a co złe, co służy człowiekowi, społeczeństwu, państwu i Kościołowi. Na każdym etapie ważnymi elementami wychowania są miłość, wiara i rozum, zwracanie uwagi na formowanie własnej godności i szacunku dla drugiego człowieka⁵⁰.

Szczególną uwagę zwracał prymas Glemp na katechetów i katechetki, którzy odkrywają i pogłębiają tajemnice dotyczące Boga oraz sensu życia. To wielka nauka o Słowie Objawionym, o Jezusie Chrystusie. Pomoc w przyswajaniu nauki Kościoła oraz zasad postępowania. Ważnym elementem jest jednoczesne świadectwo życia w prawdzie i miłości. Nauczanie religii nie powinno być traktowane jako narzucanie wiary i jej zasad etyczno-moralnych⁵¹.

„Pedagogia chrześcijańska to pedagogia miłości”⁵² – zauważa prymas Glemp. Dotyczy ona rodziców, nauczycieli i katechetów, a powinna wyrażać się m.in. w cierpliwości, w odnoszeniu się z miłością, poświęcaniu czasu, dostrzeganiu zainteresowań, pomocy w rozwijaniu umiejętności i rozwiązy-

48 Por. J. Glemp, *Chrystus wciąż żyje*, w: NP 2000, s. 95-96; tenże, *Służba wzajemna, życzliwość i solidarność*, w: NP 1988, s. 664-665; tenże, *Na fundamentach prawd wiary*, w: NP 1988, s. 84-85.

49 Por. tenże, *W obronie ludzkiej godności*, dz. cyt., s. 171-172; tenże, *Wdzięczni za dar chleba*, w: NP 1988, s. 466-467; KDK nr 48.

50 Por. J. Glemp, *Chrystus przemienia nas przez miłość*, dz. cyt., s. 346-347; tenże, *Dawanie świadectwa w prawdzie i miłości*, w: NP 1988, s. 21-22; Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Familiaris consortio*, Città del Vaticano 1981, nr 26.

51 Por. J. Glemp, *Objawić wielkość i miłość Boga*, w: NP 1988, s. 28-29; tenże, *Wielkie rzeczy uczynił mi Wszechmocny*, w: ZJS, s. 215-216.

52 J. Glemp, *Maryja Matka pięknej miłości*, w: NP 1988, s. 466.

waniu problemów. Konieczne jest budzenie wrażliwości na piękno i dobro, aby podopieczni nie stoczyli się na margines życia społecznego⁵³.

Kardynał także widział problem małżeństw, które nie mają własnych dzieci (por. Mdr 4,1). Kierował ich uczucia rodzicielskie wobec dzieci odrzuconych, niechcianych, osieroconych. Wskazywał na znaczenie rodzin zastępczych, w których małżonkowie mogą realizować powołanie do miłości. W ten sposób są w stanie stworzyć dla dzieci szczęście i ciepło ogniska domowego. Podjęcie się tego zadania można uznać za gest włączenia się ich w ukryty plan Boży na wzór świętego Józefa, który stał się opiekunem Syna Bożego (por. Mt 1,18-25)⁵⁴.

Zdaniem prymasa Polski trzeba również zauważyć sprawę wychowania patriotycznego zarówno w kraju, jak i na obczyźnie. Zachęcał do pielęgnowania ducha poświęcenia za kraj, za jego wolność i integralność. Chętnie przywoływał związane z tym przykłady odnoszące się do różnych wydarzeń z naszej historii – tych trudnych i bolesnych, a także pełnych bohaterstwa i chwały⁵⁵.

Prymas Glemp wskazywał na różne sposoby wychowania młodych ludzi. Podkreślał, że rodzice mają prawo do godnego wychowania swoich dzieci. Zaznaczał również, że udział w formowaniu charakteru i kształtowaniu postaw młodzieży biorą także nauczyciele, wychowawcy, Kościół i całe społeczeństwo. Prymas akcentował, iż każdemu powinno zależeć na jak najlepszym wychowaniu nowego, młodego pokolenia, które kiedyś będzie miało wpływ na losy świata.

3. Troska dzieci o rodziców

Można sądzić, że rodzice, którzy spełnili swoją posługę wychowawczą zadowolają od swych dzieci wdzięczności za okazane dobro. Starość i choroby oraz trudne sytuacje życiowe rodziców powinny wyzwalać pragnienie opieki nad nimi ze strony dzieci (por. Syr 7,27-28). Chodzi o dawanie wsparcia, pomoc w zaspokojeniu potrzeb oraz ogólną opiekę. To także troska

53 Por. tenże, *Widzieć dobro*, w: PPDm, s. 136-137; tenże, *Ratujmy życie w rodzinie*, w: tenże, *W obronie życia nienarodzonych*, Warszawa 1990, s. 161-166; tenże, *W obronie ludzkiej godności*, dz. cyt., s. 170-171.

54 Por. tenże, *Święty Józef patronem codzienności*, w: NP 1988, s. 154-155; tenże, *W obronie ludzkiej godności*, dz. cyt., s. 171-172.

55 Por. tenże, *Polska jest jedna dla wszystkich jej dzieci*, w: NP 1988, s. 694-696.

i dbałość o coś uważanego za wartościowe, okazywanie wdzięczności, odwzajemnienia, podziękowania (por. Tb 4,3-4)⁵⁶.

Warto uczyć młodych tej wrażliwości. Przecież wychowanie to ciągły proces. Młodzi powinni wiedzieć, że zawsze mogą liczyć na rodziców, którzy dzielą z nimi radości, ale i smutki. Im zawsze mogą się zwierzyć, z czym jednak często związana jest aprobata dla rzeczy dobrych albo nagana dla złych. Bywa, że czasem młodzi potrzebują po prostu okazania współczucia, które jest bardzo ważne w relacjach międzyludzkich⁵⁷.

Prymas często przypominał przykazanie: „Czcij ojca swego i matkę swoją, abyś długo żył na ziemi, którą Pan, Bóg twój, ci daje” (Wj 20,12), które obowiązuje wszystkich⁵⁸. Chodzi tutaj o to, aby rodzina była doświadczeniem „totalnego” dobra, bez podziałów czy ograniczeń. Tu może rozwinąć się miłość do drugiego człowieka (por. 1J 4,21), która wynika z faktu jego godności⁵⁹. Dzieci wychowane w kochającej się rodzinie powinny dostrzegać potrzeby rodziców i nie być wobec nich obojętne. Nauczenie miłości w rodzinie pomaga ją świadczyć. W rodzinie chrześcijańskiej ponadto pielęgnowane są także pozostałe cnoty Boskie – wiara i nadzieja⁶⁰.

Okazywanie miłości i docenianie otrzymanego dobra nie kończą się z osiągnięciem dorosłości. Nadal należy pielęgnować wartości moralne i etyczne, co powinno być wkomponowane w zaspokajanie różnych innych codziennych potrzeb, np. rozwoju, ubierania się, pożywienia, kultury. Wzajemna miłość rodziców do dzieci i dzieci do rodziców powinna przyczyniać się do wzrostu rodziny, ubogacania życia jej członków, jak i zapewniać siłę do pokonywania trudności. Te doświadczenia powinny stawać się materią wspólnej modlitwy i źródłem uświęcania za sprawą darów sakramentalnych. Bycie wspólnotą daje wiele mocy (por. Hbr 10,24)⁶¹.

56 Por. tenże, *Sól ziemi i światło dzisiejszego świata*, w: NP 1988, s. 587-588; Benedykt XVI, *Orędzie na Wielki Post 2012*, Città del Vaticano 2012, s. 6.

57 Por. B. Stańkowski, *Godność osoby – implikacje na polu wychowawczym*, Kraków 2008, s. 349-352; E. Orlik – Marciniak, *Autoprezentacyjne aspekty wrażliwości interpersonalnej*, w: *Rozdroża i ścieżki wrażliwości*, red. P. Orlik, Poznań 2000, s. 165-167

58 Por. X. Thévenot, dz. cyt., s. 73-76.

59 Por. J. Glemp, *Praktykujemy w naszych rodzinach...*, dz. cyt., s. 373-374; tenże, *On jest posłany ku wzmocnieniu nas*, w: PPDm, s. 460-461; A.F. Dziuba, *Wy jesteście światłem świata*, Warszawa 2009, s. 65-66; H. Langkammer, *U podstaw chrystologii Nowego Testamentu*, Wrocław 1976, s. 55-57; A.F. Dziuba, *Dyskryminacja...*, art. cyt., s. 279-282.

60 Por. J. Glemp, *Wdzięczni za dar chleba*, dz. cyt., s. 467-468; tenże, *Chrystus przemienia nas przez miłość*, dz. cyt., s. 346-347; KKK nr 2204; FC nr 21.

61 Por. J. Glemp, *Wierni Duchowi Świętemu tworzymy jeden, święty i apostołski Kościół*, w: NP 1988, s. 267-268; tenże, *Sakrament bierzmowania – sakramentem umocnienia*

Prymas ubolewał nad kryzysem rodziny i wzrastającą liczbą rozwodów. W takich warunkach trudno dzieciom wchodzić pozytywnie w dorosłość, gdy brakuje właściwych wzorców, poprawnej wizji ojca i matki. Wartości chrześcijańskie niosą pełne umiłowanie człowieka, godność wychowania. Rodzina powinna ukazać młodemu człowiekowi możliwość realizacji tej godności osobowej i rodzinnej. Powinna ona podejmować wysiłki ku przetrwaniu i umacnianiu się. Przecież prawdziwa miłość nie pamięta o sobie, wyrzeka się egoizmu⁶².

Ksiądz prymas podkreśla, jak ważne jest wzajemne zaufanie domowników. To ono pozwala tworzyć taką więź, która przekształci się w troskę dzieci o rodziców, aby nie byli samotni i opuszczeni (por. Syr 3,2-6.8). Ważne są także wzajemny szacunek i cierpliwość. Rodzinom silnym miłością łatwiej pokonać wszelkie przeciwności⁶³.

Prymas podkreślał, że współcześnie wielu starszych rodziców oddaje się do domów opieki społecznej, a fakt ten tłumaczy się zapewnieniem opieki medycznej. Jednocześnie stawiał przy tym pytanie, czy to takie rozwiązanie jest najwłaściwsze? Czy nie powinno być ważniejsze otoczenie najbliższych miłością i ciepłem domowego ogniska? Dobra opieka nie pomniejszy oczekiwań bliskich, co staje się niekiedy sensem życia. Kardynał rozumie potrzebę szczególnej opieki, ale nie zgadza się na osamotnienie ze strony dzieci i bliskich. Widzi to m.in. w kontekście godności każdego człowieka, a więc tak dzieci, jak i rodziców⁶⁴.

Prymas wyraża głęboki smutek i żal z powodu coraz częstszych przypadków, kiedy to praca, interesy, wyjazdy i spotkania służbowe oraz prywatne stają się ważniejsze od rodziny, od wizyt u matki i ojca. Widzi to nawet w kategoriach wykroczenia przeciwko czwartemu przykazaniu Bożemu⁶⁵.

---

w wierze, w: tamże, s. 353-354; tenże, *Tworzenie przyszłości na podstawie Bożych przykazań*, dz. cyt., s. 314-315.

62 Por. tenże, *Przeniknięci jedną miłością do Chrystusa*, w: NP 1988, s. 558-559; tenże, *Wesel się Królowo Polski*, w: ZJS, s. 302-303; tenże, *Wróćcie doskonalsi*, w: NP 2000, s. 275-276; tenże, *Służba wzajemna, życzliwość i solidarność*, dz. cyt., s. 664-665; tenże, *Wychowywać dzieci według prawd Bożych*, w: ZJS, s. 15-16; A.F. Dziuba, *Ku wartościom...*, art. cyt., s. 7-8; B. Stańkowski, dz. cyt., s. 342-345.

63 Por. J. Glemp, *Przeniknięci jedną miłością do Chrystusa*, dz. cyt., s. 559-560; tenże, *Wierni Duchowi Świętemu...*, dz. cyt., s. 267-268; tenże, *Byśmy byli silni miłością*, dz. cyt., s. 17-18.

64 Por. tenże, *Praktykujmy w naszych rodzinach...*, dz. cyt., s. 374-375; tenże, *Kochać to znaczy służyć z miłością*, w: NP 1988, s. 137-138.

65 Por. tenże, *Praktykujmy w naszych rodzinach...*, dz. cyt., s. 375.

Kardynał prymas dotyka także małżeństw bezdzietnych i wskazuje, że dzieci adoptowane często otaczają wsparciem i miłością swoich przybranych rodziców, gdyż będą zdawać sobie sprawę z dobra, jakie od nich otrzymali. Takie dzieci, już jako dorośli, podobnie jak wcześniej ich adopcyjni rodzice, czują potrzebę istnienia dla innych, bycia dla drugich, bycia potrzebnymi. To umożliwi im odkrywanie własnej godności i szczęścia⁶⁶.

Każdy człowiek powinien szanować swoich rodziców, ponieważ zawdzięcza im dar życia i wychowanie. Dzięki nim także mógł się rozwijać, dobywać wiedzę i doświadczenie, a także rozwiązywać różne problemy, które przynosi ludzkie życie. Troska i opieka, którą należy otoczyć matkę i ojca, oraz okazywanie im wdzięczności są obowiązkami każdej osoby. Bez obecności i wsparcia rodziców trudno byłoby przetrwać dzieciństwo. Tak samo starsi, schorowani ludzie nie poradzą sobie sami. Bowiem nawet zwykłe, codzienne czynności mogą stać się dla nich barierą nie do pokonania. Dlatego konieczna jest pomoc ze strony dzieci.

III. Naród – szczególne zjednoczenie osób i rodzin

Naród to trwała wspólnota ludzi wyróżniająca się wspólną świadomością narodową, której spoiwem są m.in. język, terytorium, kultura, historia i religia. Dobro narodu łączy się także z pojęciem dobra wspólnego, nad którym pieczę sprawuje państwo. Jest ono rozumiane jako wiodąca suma warunków życia społecznego. Czynnikiem integrującym naród są patriotyzm, kierowanie się wzajemnym szacunkiem w relacjach społecznych, umiłowanie i oddanie własnej ojczyźnie. Natomiast w przestrzeni politycznej kluczowe pozostają zasady demokracji i praworządności: wolność, suwerenność i pluralizm.

1. Pojęcie dobra wspólnego

Dobro wspólne należy rozumieć jako

sumę warunków życia społecznego, które pozwalają bądź grupom bądź poszczególnym członkom społeczeństwa osiągnąć ich własną doskonałość⁶⁷.

66 Por. tenże, *Święty Józef...*, dz. cyt., s. 154-155; U. Ostrowska, *Studenci wobec godności. Między nieodzownością a kontestacją*, Kraków 2004, s. 215-217.

67 *Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego* (dalej *Kom. KKK*), Kielce 2005, nr 407.

Domaga się ono przestrzegania i poszanowania praw ludzkich, pokoju, bezpieczeństwa, a także wzrostu dóbr zarówno duchowych, jak i tych ziemskich, tak poszczególnych osób, jak i całego społeczeństwa. Odwołując się choćby do okresu prymasostwa kard. Glempa można zauważyć, że Polacy mieli skrajne doświadczenia rządów (od rządów wojskowych w stanie wojennym, przez „demokrację ludową” aż po rządy demokratyczne w III RP), dlatego nie zawsze było spełniane podstawowe oczekiwanie, aby władza w państwa służyła narodowi⁶⁸. Ostatecznie jednak „dobro wspólne ogółu jest jedyną racją istnienia władz państwowych”⁶⁹.

Prymas ubolewał nad nieszczęściami, które dotyczą jego rodaków. Wskazywał, że kapitał rządzi człowiekiem, który na co dzień doświadcza wielu nieprzyjanych zjawisk. Władze nie powinny być wobec nich bierne. Nie chodzi tylko o zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego, ale demokracja powinna mieć charakter służebny wobec wszystkich (por. Syr 37,28; 39,27)⁷⁰. Kardynał krytykował społeczne praktyki szkodliwe, demoralizujące i niszczące rozwój człowieka w jego godności osobistej i społecznej. Konkretnie wskazywał na bezrobocie, dostęp do pracy, sprawiedliwą zapłatę – wszystko to w kontekście troski o dobro wspólne i solidarną odpowiedzialność⁷¹.

Celem poprawnie rozumianego rządzenia państwem powinno być przede wszystkim jego dobro. Władza powinna być autorytetem i kierować krajem w sposób sprawiedliwy, tak aby każdemu oddać to, co mu się należy. Trzeba jej przywrócić naturalny i prawdziwy wymiar. Powinna wnieść wkład w dobro wspólne i stosowne wynagrodzenie⁷². Oczywiście prymas Polski wskazuje także na rozróżnienia, m.in. sprawiedliwości legalnej

68 Por. J. Glemp, *Ku zawierzeniu miłości i nadziei*, w: NP 2000, s. 336-337; tenże, *Kościół na drogach Ojczyzny*, dz. cyt., s. 116-117; tenże, *Aby przemiany sięgały naszych sumień i naszych serc*, w: ZJS, s. 195-196; KKK nr 1925; J. Lewandowski, *Przez sprawiedliwość ku miłości...*, dz. cyt., s. 55-56.

69 Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, Città del Vaticano 1964, nr 54.

70 Por. J. Glemp, *Właściwą drogą jest Chrystus*, w: ZJS, s. 504-508; tenże, *Kościół na drogach Ojczyzny*, dz. cyt., s. 91-92; tenże, *Ku zawierzeniu miłości i nadziei*, dz. cyt., s. 336-338; KDK nr 74.

71 Por. J. Glemp, *Stajemy dziś w powadze przed Bogiem*, w: NP 2000, s. 175-176; tenże, *Kto Ciebie znajdzie, znajdzie życie*, w: ZJS, s. 269-270; Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, Città del Vaticano 1991, nr 24.

72 Por. J. Glemp, *Wniebowzięcie Maryi – wskazanie nam drogi do nieba*, w: ZJS, s. 525-526; tenże, *Ku zawierzeniu miłości i nadziei*, dz. cyt., s. 336-337; tenże, *Miłość przewycięża lęk*, w: ZJS, s. 519-520; tenże, *Synostwo Boże wyzwoleniem z niesprawiedliwości*, w: tamże, s. 243-244.

czy sprawiedliwości społecznej, ale zawsze w kontekście dobra wspólnego, o które powinni troszczyć się wszyscy obywatele. Wiąże się to z duchową i moralną dojrzałością, a także z poczuciem własnej godności, wolności, narodowej dumy i odpowiedzialności⁷³.

Uczestnictwo w rozwoju dobra wspólnego to udział w życiu publicznym, więc powinno odbywać się zgodnie ze sprawowaną funkcją i zajmowanym miejscem, przy respektowaniu prawa. Zmiany społeczne powinny prowadzić do odrodzenia moralnego. Zdaniem prymasa, gdy zabraknie etyki, a narodem zostaną zarządzane procesy ekonomiczne, to zysk stanie się głównym kryterium kierującym ludzkością. Państwo powinno stworzyć obywatelom takie warunki, które zapewnią im godne życie oraz rozwój duchowy i moralny, bo tylko wtedy jednostka będzie mogła służyć narodowi⁷⁴.

By dobro wspólne mogło istnieć, niezbędna jest również solidarność, bowiem dzięki niej łatwiej jest być dobrym człowiekiem, gotowym pomóc bliźnim. Jednak ostatecznie bez miłości człowiek nie jest w stanie dawać siebie, wybaczać, pomagać⁷⁵. „Nie ma solidarności bez miłości”⁷⁶. Solidarność jest najlepszą drogą do pokoju, jest bowiem umiejętnością łączenia się narodu w trudnych momentach, wyraża dobro, patriotyzm i rzetelność; jawi się jako wartość etyczna tak w odniesieniu do jednostki, jak i do społeczności⁷⁷.

Kardynał wskazywał, że należy dbać o rozwój całej ludzkości. Ludzie żyjący w jednym kraju nie mogą myśleć wyłącznie o własnym postępie, dobrobycie i bezpieczeństwie. Ważnym jest zwracanie uwagi na biednych, pokrzywdzonych, na tych, którzy nie mają możliwości rozwoju, są uciśnieni

73 Por. KDK nr 55; S. Wyszyński, *Kościół w służbie narodu*, Rzym 1981, s. 12-16.

74 Por. J. Glemp, *Ukazało się w niej wielkie życie Boga*, w: NP 2000, s. 247-248; tenże, *Aby wszyscy stanowili jedno*, w: NP 1988, s. 438-439; tenże, *Aby przemiany sięgały naszych sumień i naszych serc*, dz. cyt., s. 195-196; Kom. KKK nr 410.

75 Por. J. Glemp, *Znaczenie pielgrzymki Jana Pawła II w życiu Kościoła w Polsce*, w: NP 2000, s. 282-283; tenże, *Tyś wielka chluba naszego narodu*, w: NP 1988, s. 221-222; tenże, *By w pełni zrozumieć człowieka*, w: NP 2000, s. 340-341; Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis* (dalej SRS), Città del Vaticano 1997, nr 38.

76 Jan Paweł II, *Męczeńska krew św. Wojciecha naszym dziedzictwem*, „L'Osservatore Romano” 20 (1999) nr 8, s. 3.

77 Por. J. Glemp, *Osiągnięcia pontyfikatu Jana Pawła II*, w: NP 1988, s. 599-600; tenże, *Chcemy z tego sprawdzianu wyjść prawdomówni i wiarygodni*, dz. cyt., s. 200-201; tenże, *Odczytywał Ewangelię w swoim czasie*, w: NP 2000, s. 260-261; tenże, *„Solidarność” posiada dziś dwa oblicza*, w: NP 1988, s. 535-536; tenże, *Przesłanie jubileuszu trwa*, w: NP 2000, s. 336-337; SRS nr 39; A.F. Dziuba, *W jesteście światłem świata*, dz. cyt., s. 59-60.

lub zniewoleni (por. Am 41,2; Ps 4,2; Prz 14,21)⁷⁸. Oczekiwana jest większa rzetelność, humanizm, solidarność międzyludzka w odniesieniu do całych grup społecznych i krajów⁷⁹.

Nagannym jest, kiedy pod hasłem dobra wspólnego rozgrywa się walka o wpływy. Ważną rolę w kwestii dobra wspólnego odgrywają media, których zadanie powinno polegać na ukazywaniu prawdy, bo w przeciwnym razie prowadzić będą do deprawacji sumień oraz fałszu (por. Dz 24,16; 2 Kor 1,12)⁸⁰.

Prymas Polski uczestniczył w kształtowaniu ładu moralnego w życiu społecznym i zachęcał do zachowania tożsamości narodowej, zakorzenionej w kulturze chrześcijańskiej. Inspirował obywateli do podejmowania działań na rzecz uzyskania swobód obywatelskich i sprawiedliwości społecznej⁸¹. Odważnie sprzeciwiał się zaprogramowanej ateizacji i demoralizacji. Czyniąc to, uprawiał więc politykę rozumianą jako roztropną troskę o dobro wspólne Polaków.

2. Kształtowanie postawy patriotyzmu wśród Polaków

Patriotyzm to umiłowanie ojczyzny, postawa szacunku wobec niej, a także gotowość bronięcia swojego państwa w momencie, kiedy zajdzie taka potrzeba. To także pielęgnowanie języka, kultury i tradycji oraz kultywowanie obrzędów, obchodzenie świąt i rocznic. To także postawa obywatelska poprzez udział w wyborach i zaangażowanie w życie społeczno-polityczne. Prymas akcentował trwanie narodu pomimo utraty niepodległości. Chętnie przywoływał przykłady patriotyzmu w postaci czynów zbrojnych, jak i w dziedzinie kultury czy tradycji⁸². Kardynał zwraca uwagę, iż różne okre-

78 Por. J. Glemp, *Kto Ciebie znajdzie, znajdzie życie!*, dz. cyt., s. 269-270; tenże, *Jednoczący wkład świętego Wojciecha*, w: tenże, *Gniezno – ciągła odnowa. Homilie i przemówienia w katedrze gnieźnieńskiej 1981-1991*, Gniezno 1991, s. 309-311; tenże, *Zadania i rola świeckich w życiu Kościoła*, w: NP 1988, s. 385-387; KDK nr 69; Benedykt XVI, *Orędzie na Wielki Post 2012 roku*, s. 5.

79 Por. J. Glemp, *Widzimy rolę Kościoła w procesie normalizacji i dialogu*, w: NP, s. 548-549; tenże, *Wybrał nas przed założeniem świata*, w: NP, s. 395-396; Paweł VI, *Encyklika Populorum progressio*, Città del Vaticano 1982, nr 66.

80 Por. J. Glemp, *Stajemy dziś w prawdzie przed Bogiem*, dz. cyt., s. 175-176; tenże, *Kościół zawsze wzywał do jedności*, w: NP 2000, s. 197-198.

81 Por. tenże, *Przez sprawiedliwość ku miłości*, dz. cyt., s. 125-128.

82 Por. tenże, *Noście z godnością imię Polaka i katolika*, w: NP 1988, s. 435-436; tenże, *Oni podtrzymują naród*, w: NP 2000, s. 83-85; tenże, *Pamiętajcie o Ojczyźnie nad Wisłą*, w: NP 1988, s. 713-715.

sy dziejów Polski wymagały różnych postaw patriotycznych. Ostatecznie patriotyzmem jako wartością odznaczali się Polscy od samego początku istnienia narodu. Szczególnie znaczące były dni chwały w obronie niepodległości (np. Władysław Warneńczyk, Stanisław Żółkiewski, Jan III Sobieski), ale i zrywy narodowe wobec niebezpieczeństw (np. powstania, błękitna armia) oraz odzyskanie niepodległości⁸³. Ważne jest, aby – mimo różnych poglądów – być gotowym do zjednoczenia sił w imię dobra własnego kraju.

W kształtowaniu patriotyzmu prymas wskazywał na rolę ludzi kultury. Oni bowiem poprzez sztukę nie tylko wyrażali swój ogromny patriotyzm, ale przede wszystkim zagrzewali rodaków do walki i do służby dla dobra narodu. Niejednokrotnie też podejmowali wysiłki na płaszczyźnie dyplomatycznej. Prymas wyzwał do dobrych relacji w stosunkach międzynarodowych, wojna niesie bowiem tylko cierpienie, głód i śmierć (por. Ps 68,31; 130,7; Jk 4,1)⁸⁴. Przypominał ponadto, że niepodległość to nie tylko wynik wysiłków wielu pokoleń i walki zbrojnej, ale również nauczania Kościoła, który zawsze stał przy uciśnionym narodzie, broniąc pokrzywdzonych i więzionych. Kościół na odrodzenie wolnej ojczyzny pracował rzetelnie i cierpliwie przez długie lata, a nawet stulecia. Wielu ludzi Kościoła przyczyniło się do wzmocnienia ekonomicznego Polaków, podnoszenia poziomu oświaty i świadomości narodowej. Można też wskazać zakony, które powstały inspirowane ideałami patriotycznymi⁸⁵.

Szczególnym doświadczeniem było wprowadzenie stanu wojennego, mimo licznych prób dialogu, mediacji i prób pojednania. Był to stan zagrażający jedności i solidarności obywateli, a także państwowości kraju⁸⁶. Prymas przestrzegał przed konfliktami zbrojnymi, bratobójstwem

83 Por. tenże, *Polskę wspieramy modlitwą i pracą*, w: NP 1988, s. 688-689; tenże, *Pod znakiem krzyża i orła białego*, w: tamże, s. 650.

84 Por. tenże, *Jesteśmy dziećmi jednej Ojczyzny*, w: NP 1988, s. 546-547; tenże, *Napełnijcie stągwie wodą...*, dz. cyt., s. 9-10; tenże, *Wkład Kościoła w niepodległość jest niezaprzeczalny*, w: NP 1988, s. 680-681; Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005, s. 22-24.

85 Por. J. Glemp, *Wolność darem Boga*, w: NP 1988, s. 669-670; tenże, *Pamiętajcie o Ojczyźnie nad Wisłą*, dz. cyt., s. 713-714; S. Nosiński, *August Hlond*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu*, red. F. Lenort, Poznań 1982, s. 319-370.

86 Por. J. Glemp, *Powołanie do służby Kościołowi powszechnemu*, w: tenże, *Listy pasterskie prymasa Polski 1981-1996* (dalej LPPP), Poznań 1999, s. 52-53; tenże, *Chcemy z tego sprawdzianu wyjść prawdomówni i wiarygodni*, dz. cyt., s. 4-5; tenże, *Życ ofiarnie dla Chrystusa*, dz. cyt., s. 195-196; A.F. Dziuba, *Pierwsze reakcje Episkopatu Polski...*, art. cyt., s. 23-25.

i zadawaniem bliźnim cierpień. Jednocześnie zachęcał do cierpliwości i nadziei. Ponadto nie chciał dopuścić do dehumanizacji i dechrystianizacji narodu⁸⁷.

Ważne jest wychowanie młodego pokolenia w duchu patriotycznym oraz przekazanie mu wartości, którymi kierowali się przodkowie. Trzeba uczyć dumy ze swoich polskich korzeni, w czym pomaga nauka historii oraz miłości do ojczyzny. Zatem ważny jest dostęp do wiedzy. Młodzi powinni przynosić Polsce chlubę, bo od nich zależy przyszłość ojczyzny. Powinni być ludźmi silnymi, roztroprnymi i odważnymi⁸⁸.

Prymas zauważał patriotyzm wśród polskiej emigracji. Stąd jest tak ważne wychowanie młodego pokolenia wsparte świadectwem, na które składa się wiara, siła i okazywanie pomocy rodakom. Podkreślał, że należy kochać swój kraj pochodzenia i pamiętać o nim, gdyż ojczyzna to wielka rzecz. Prymas dostrzegał prace i umiejętności na rzecz „drugiej ojczyzny”. Zachęcał, aby nie wstydić się swoich korzeni, z dumą mówić o ojczystym kraju i przekazywać miłość do niego swoim dzieciom⁸⁹.

Gdy ksiądz prymas podejmował temat patriotyzmu, ubolewał nad negatywnymi postawami, wskazując m.in. na brak jedności i solidarności, uzależnienia (narkomania, alkoholizm i nikotynizm), które prowadzą do degradacji osoby ludzkiej. Zachęcał naród, aby był silny, miał poczucie własnej godności, wartości i nie poddał się w niewolę temu, co go upokorzy (por. Iz 23,9; 25,11)⁹⁰.

87 Por. J. Glemp, *Przez sprawiedliwość ku miłości*, dz. cyt., s. 94-95; tenże, *Kazania wojenne...*, dz. cyt., s. 14-16, 22-23; tenże, *Sprawy tego świata widzieć w świetle wiary*, w: NP, s. 791-793; tenże, *Utrwalić dobre zmiany*, w: NP 2000, s. 286-287; Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, dz. cyt., s. 22-23; J. Lewandowski, *Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, dz. cyt., s. 109-112; J. Szaniawski, *O Polskę i Europę. Bitwa Warszawska 15 sierpnia 1920*, Warszawa 2007, s. 14-18; J. Lewandowski, *Przez sprawiedliwość ku miłości*, dz. cyt., s. 81-91; T. Uszyński, *Prymasowski Komitet Pomocy Bliźniemu*, dz. cyt., s. 136-138; J. Szaniawski, *Marszałek Piłsudski i Polacy. W obronie Europy – Cud nad Wisłą 1920*, Warszawa 2007, s. 12-17.

88 Por. J. Glemp, *Jesteśmy dziećmi jednej Ojczyzny*, dz. cyt., s. 545-546; tenże, *Bądźcie silni wiarą i odważni*, w: PPDm, s. 125-127; tenże, *Chcemy z tego sprawdzianu wyjść prawdziwymi i wiarygodni*, dz. cyt., s. 195-197; tenże, *Wspólny język, kultura i wiara*, w: NP 1988, s. 660-662.

89 Por. J. Glemp, *Dawaliście dowody miłości do Ojczyzny*, w: NP 1988, s. 323-324; tenże, *Wolność darem Boga*, dz. cyt., s. 670-671; tenże, *Polska jest jedna dla wszystkich jej dzieci*, dz. cyt., s. 696-697; tenże, *Wspólny język...*, dz. cyt., s. 660-662; tenże, *Jesteśmy dziećmi jednej Ojczyzny*, dz. cyt., s. 546-547.

90 Por. tenże, *Sakrament bierzmowania umacnia w nas dary Ducha Świętego*, w: NP 1988, s. 250-252; tenże, *„Aby wszyscy stanowili jedno”*, dz. cyt., s. 439-440; tenże, *Niech dobro*

Józef Glemp, biorąc przykład ze swoich poprzedników, rozważnie acz nieustępliwie kierował narodem i Kościołem w bardzo trudnych chwilach. W momentach zagrożenia dodawał społeczeństwu odwagi, nadziei i wiary. Zawsze podkreślał, jak duże znaczenie ma patriotyzm. Zachęcał obywateli, aby byli mężni i z odwagą służyli swojej ojczyźnie. Podkreślał, że patrioci powinni troszczyć się o dobro wspólne, które z kolei powinno być ważniejsze od prywatnych korzyści (por. 1 Kor 10,33; Jr 22,17; 1 Mch 11,35)⁹¹.

3. Wolność, suwerenność i pluralizm

Wymienione w tytule tego punktu terminy są ściśle ze sobą związane. Charakteryzują one nie tylko cechy ustroju demokratycznego, ale są również niejako fundamentem demokracji. Wolność – jako brak zniewolenia i swoboda dokonywania wyborów – jawi się jako dar, ale jeszcze bardziej jako zadanie (por. Rdz 1,26). Suwerenność to autonomia państwa, która wyraża się w samodzielnym funkcjonowaniu w sferze politycznej, gospodarczej oraz kulturalnej. Wreszcie pluralizm jest zasadą zapewniającą różnym grupom społecznym i politycznym prawa do swobodnego wyrażania opinii w dziedzinie gospodarki, polityki lub ekonomii oraz gwarancją ich udziału w sprawowaniu władzy. Te czynniki odnoszą się także do niezależności, niepodległości i niezawisłości⁹².

Prymas Glemp przypominał, jak często na przestrzeni dziejów w sercach Polaków uobecniała się nadzieja na odzyskanie pełnej wolności. Pragnienia spełnienia się tej nadziei nie były w stanie zgasić ani zabory, ani klęski wojenne, ani stan wojenny, represje, cierpienia, ofiary i łzy. Ich symbolami są pomnik Obrońców Westerplatte czy krzyże gdańskie. Prymas wskazywał, że niewola to wszelkie ograniczenia, przez które nie można legalnie służyć dla dobra wspólnego rodaków. W wolności chodzi o ukierunkowanie na czynienie dobra, a to dobro i prawda są granicami wartości⁹³.

---

zwycięża w naszych sercach, w: NP 1988, s. 677-678; tenże, *Umocnieni w dawaniu świadectwa*, w: PPDm, s. 127-129.

91 Por. H.U. von Balthasar, *Solo l'amore è credibile*, Roma 1982, s. 109-117.

92 Por. Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 2010, s. 16-19; A.F. Dziuba, *Wy jesteście światłem świata*, dz. cyt., s. 80-82.

93 Por. J. Glemp, *Kościół zawsze wzywał do jedności*, dz. cyt., s. 196-198; tenże, *Pod znakiem krzyża i orła białego*, dz. cyt., s. 648-650; tenże, *Przesłanie Jubileuszu trwa*, dz. cyt., s. 297-298.

Kardynał zauważał, iż demokracja poprawnie rozumiana jest właściwym ustrojem społecznym, którego nadrzędnym celem powinna być suwerenność. Niezwykle istotnym czynnikiem autonomicznego państwa jest wyzwanie się spod nacisków politycznych, ideologicznych lub gospodarczych. W poszanowaniu praw człowieka ważna jest wolność słowa, która buduje jedność i solidarność. Ruch solidarnościowy nie zdołał jednak urzeczywistnić dążeń narodowościowych, choć odważnie bronił wartości chrześcijańskich i narodowych⁹⁴.

Poprawne i integralne rozumienie niezależności nie akceptuje niczym nieograniczonej swobody. Zatem wolność powinna być przede wszystkim ograniczona dobrem drugiego człowieka, aby nie popaść w swawolę, w której człowiek robi, co chce (por. Syr 30,11). Wolność jednostki nie może być odseparowana od innych ludzi. Kardynał zwracał uwagę, że tak do zadań narodu, jak i poszczególnych obywateli, należy rozważne korzystanie z wartości⁹⁵.

W dobie demokratycznych wyborów oraz przemian ustrojowych prymas bronił praw człowieka oraz działań na rzecz dobra wspólnego ojczyzny. Wśród swobód obywatelskich szczególnie akcentował wolność zrzeszania się i możliwość tworzenia związków zawodowych⁹⁶. Jednocześnie wskazywał na znaczenie solidarności, autonomii i jedności narodu w wolnej Polsce, kiedy to coraz wyraźniej dawało się zauważyć pokusę panowania silniejszych nad słabszymi. Prymas zachęcał do szukania kompromisów i dojścia do porozumienia władzy z opozycją. Wiedział bowiem, że tylko naród zgodny, jednorodny, może stworzyć wolne, pluralistyczne państwo (por. Syr 28,9; Za 6,13; Rz 12,18). Był przekonany, że rozwój może zapewnić pierwszeństwo zasad etycznych przed polityką⁹⁷.

94 Por. tenże, *Kościół zawsze wzywał do jedności*, dz. cyt., s. 175-176; tenże, „Solidarność” posiada dziś dwa oblicza, dz. cyt., s. 535-536; tenże, *Kościół i świat*, w: NP, s. 320-321; tenże, *Podczas Mszy Świętej dla robotników w Ursusie*, w: A. Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Symbol ofiar komunizmu*, Warszawa 1998, s. 11-13; J. Krukowski, *Rola Kościoła w przemianach ustrojowych w Polsce*, „Niedziela” 2009, nr 25, s. 16.

95 Por. J. Glemp, *Nie brak jasnych promieni nadziei*, w: NP 2000, s. 356-357; tenże, *Prawda i wolność istnieją razem*, w: NP 2000, s. 73-76.

96 Por. tenże, *I od nas, wierzących, zależy przyszłość Polski*, w: NP 2000, s. 577-578; tenże, *Słowa przeczytane – ciągle czekają na czytelnika*, w: tamże, s. 67-68; J. Krukowski, dz. cyt., s. 17.

97 Por. J. Glemp, *Znaczenie pielgrzymki Jana Pawła II w życiu Kościoła w Polsce*, dz. cyt., s. 282-283; tenże, *Utrwalić dobre zmiany*, dz. cyt., s. 285-286; tenże, *Zwycięstwo trzeba utrwalić*, w: NP 2000, s. 293-294; A. Lewek, dz. cyt., s. 30-31; U. Vanni, *La coscenza: una*

Kardynał podkreślał znaczenie suwerenności ojczyzny. Przypominał, jak ważna jest samodzielność i niezależność kraju oraz jego obywateli. Wskazywał, że bardzo niebezpieczne może okazać się budowanie państwa jako zlepku różnych tradycji zaczerpniętych z innych krajów. Państwowość trzeba tworzyć w oparciu o własną przeszłość, tradycję i historię⁹⁸.

Każdy człowiek ma prawo do wyrażania własnych, odrębnych opinii, zdań, spostrzeżeń czy propozycji rozwiązań różnych problemów. Zdaniem prymasa pluralizm, mimo że gwarantuje różnorodność, to jednocześnie służy zapewnieniu jedności w państwie. To harmonia społeczna przy zachowaniu różnych poglądów i postaw. Różnice polityczne nie powinny prowadzić do podziałów i konfliktów. Wskazywał na bezowocność działań polegających jedynie na wzajemnym zwalczaniu się przez różne ugrupowania i na rozmijanie się ich z ideą troski o dobro wspólne. Pluralizm ma jednoczyć, a nie dzielić. To, co jest dobre, i to, co jest ideałem, nigdy nie zginie. Przestrzegając prawa, trzeba podkreślać znaczenie wolności, suwerenności i pluralizmu w niepodległej Polsce. Więcej: na tych zasadach powinien opierać się ustrój demokratyczny⁹⁹.

Zakończenie

Kardynał Józef Glemp w latach swej posługi prymasowskiej podejmował szeroką działalność duszpasterską. Wyrażała się ona szczególnie w jego wielowątkowym przepowiadaniu. W tym dziele szczególnie miejsce zajmuje przesłanie społeczne. Opiera się ono na chrześcijańskiej wizji człowieka jako osoby posiadającej swoją niezbywalną godnością. Na tym fundamencie wyrasta troska o życie tak indywidualne, jak i społeczne. Prymas Polski szczególnie akcentował rolę rodziny. Na niej spoczywa szczególna odpowiedzialność za siebie oraz za innych ludzi. W kontekście otwartości na życie i rodzinę wskazuje na jej prawo do godnego wychowania dzieci. Równocześnie podkreślał potrzebę troski o rodziców. Większym i jeszcze bardziej złożonym podmiotem życia społecznego jest naród będący zjednoczeniem osób i rodzin. Dla jego rozwoju istotną rolę odgrywa poprawne

---

novità antropologico-teologica di Paolo, w: *Atti del III Simposio di Tarso su s. Paolo apostolo*, ed. L. Padovese, Roma 1995, s. 11-16.

98 Por. J. Glemp, *Synostwo Boże wyzwoleniem z niesprawiedliwości*, dz. cyt., s. 246-247.

99 Por. tenże, *Świadomie kształtować jedność*, w: NP 1988, s. 43-44; tenże, *Pod znakiem krzyża...*, dz. cyt., s. 649-651; tenże, *Wolność darem Boga*, dz. cyt., s. 669-671.

ujęcie kategorii dobra wspólnego. Tutaj – zdaniem prymasa Polski – ważnymi wyznacznikami powinny być: patriotyzm, wolność, suwerenność i pluralizm.

Bibliografia

- Balthasar H.U. von, *Solo amore è credibile*, Roma 1982.
- Battaglia V., *Gesù crocifisso Figlio di Dio*, Roma 1991.
- Benedykt XVI, *Orędzie na Wielki Post 2012*, Città del Vaticano 2012.
- Bourke M., *L'Epistola agli Ebrei*, w: *Nuovo grande commentario biblico*, ed. R.E. Brown, J.A. Fitzmyer, R.E. Murphy, Brescia 2002.
- Colzani G., *Antropologia teologica. L'uomo paradosso e mistero*, Bologna 1997.
- Curtis E.M., *Image of God*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, vol. 3, New York 1992.
- Dziuba A.F., *25 lat sakry. Główne nurty posługi biskupiej kard. Józefa Glempa*, Warszawa 2004.
- Dziuba A.F., *Być człowiekiem*, „Studia Pelplińskie” 1998, nr 27.
- Dziuba A.F., *Dyskryminacja rasowa i pojednanie*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2006, nr 19.
- Dziuba A.F., *Ewangeliczna odpowiedzialność drogą Kościoła w Polsce*, „Wrocławskie Studia Teologiczne” 1993, nr 25.
- Dziuba A.F., *Kultura chrześcijańska a rodzina w przepowiadaniu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Prymasa Polski*, „Studia Prymasowskie” 2008, nr 2.
- Dziuba A.F., *Ku wartościom. Kazania pasyjne w Bazylice Świętego Krzyża w Warszawie*, red. J. Swędrowski, Warszawa 2005.
- Dziuba A.F., *Pierwsze reakcje Episkopatu Polski na stan wojenny (13-31 grudnia 1981)*, w: *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W.J. Wysocki, Warszawa 2004.
- Dziuba A.F., *Świat chrześcijaństwa i kultura*, „Wrocławskie Studia Teologiczne” 1991-1992, nr 23-24.
- Dziuba A.F., *Wy jesteście światłem świata*, Warszawa 2009.
- Dziuba A.F., Kreczmański M., *Życiorys Józefa Kardynała Glempa Prymasa Polski*, Warszawa 1998.
- Florenski P., *La colonna della verità*, Milano 1998.
- Galarowicz J., *Człowiek jest osobą. Podstawy antropologii filozoficznej Karola Wojtyły*, Kraków 1994.
- Glemp J., *Gniezno – ciągła odnowa. Homilie i przemówienia w katedrze gnieźnieńskiej 1981-1991*, Gniezno 1991.
- Glemp J., *Kazania wojenne. Społeczna nauka Prymasa Polski*, Warszawa 1983.
- Glemp J., *Kazanie Prymasa Polski Kard. Glempa na temat modeli stosunków państwo-Kościół*, w: P. Raina, *Kościół w PRL. Dokumenty*, t. 3, Poznań-Pelplin 1996.

- Glemp J., *Kościół na drogach Ojczyzny. Wybór kazań i homilii z lat 1982-1985*, Poznań-Warszawa 1985.
- Glemp J., *Kościół u progu Trzeciego Tysiąclecia*, <http://www.spp.episkopat.pl> (dostęp 3 lutego 2012).
- Glemp J., *Listy pasterskie prymasa Polski 1981-1996*, Poznań 1999.
- Glemp J., *Nauczanie pasterskie 1981-1982*, red. A.F. Dziuba i inni, Poznań 1988.
- Glemp J., *Nauczanie pasterskie 1988*, red. A.F. Dziuba i inni, Poznań 1994.
- Glemp J., *Nauczanie pasterskie 2000*, red. M. Kreczmański, W. Macko, Poznań 2006.
- Glemp J., *Niewinne cierpienie – co na to Opatrzność Boża?*, Kazanie pasyjne w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, <http://www.spp.episkopat.pl>. (dostęp 3 lutego 2012).
- Glemp J., *Obchody 90. Rocznicy Odzyskania Niepodległości przez Państwo Polskie*, w: *Biuletyn Informacji Publicznej Starostwa Powiatowego w Łowiczu*, bip.powiat.łowicz.pl. (dostęp 3 lutego 2012).
- Glemp J., *O Opatrzności Bożej. List pasterski na Wielki Post do wiernych Archidiecezji Warszawskiej*, <http://www.spp.episkopat.pl> (dostęp 3 lutego 2012).
- Glemp J., *Podczas Mszy Świętej dla robotników w Ursusie*, w: A. Lewek, *Ksiądz Jerzy Popiełuszko. Symbol ofiar komunizmu*, Warszawa 1998.
- Glemp J., *Prymas Polski do młodzieży*, red. Z. Godlewski, S. Jastrzębski, Przybyszew 2006.
- Glemp J., *Przez sprawiedliwość ku miłości. Listy pasterskie, kazania i przemówienia w pierwszym roku pasterzowania na stolicy prymasowskiej*, Warszawa 1982.
- Glemp J., *Przez sprawiedliwość ku miłości*. Wywiad z J. Glempelem, „Niedziela” 2003, nr 32, www.niedziela.pl (dostęp 3 lutego 2012).
- Glemp J., *Sumienie prawe u podstaw odnowy życia narodowego*, „Internetowa Gazeta Katolików”, <http://www.krajski.com.pl> (dostęp 17 grudnia 2011).
- Glemp J., *W obronie życia nienarodzonych*, Warszawa 1990.
- Glemp J., *Z jasnogórskiego szczytu. Homilie głoszone w uroczystości Maryjne*, red. M. Kreczmański, Częstochowa 2004.
- Goćłowski T., *Opór wobec stanu wojennego*, w: *Konferencja „Stan wojenny – spojrzenie po 25 latach”*, red. N. Smolar, Gdańsk 2006.
- Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, Città del Vaticano 1963.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostołska *Familiaris consortio*, Città del Vaticano 1981.
- Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, Città del Vaticano 1991.
- Jan Paweł II, Encyklika *Evangelium vitae*, Città del Vaticano 1995.
- Jan Paweł II, Encyklika *Redemptor hominis*, Città del Vaticano 1979.
- Jan Paweł II, Encyklika *Sollicitudo rei socialis*, Città del Vaticano 1997.
- Jan Paweł II, Encyklika *Veritatis splendor*, Città del Vaticano 1993.
- Jan Paweł II, List do rodzin *Gratissimam sane*, Città del Vaticano 1994.
- Jan Paweł II, *Męczeńska krew św. Wojciecha naszym dziedzictwem*, „L'Osservatore Romano” 20 (1999) nr 8.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Kraków 2005.
- Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 2010.

- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2002.
- Kindziuk M., *Kardynał Józef Glemp. Ostatni taki prymas*, Warszawa 2010.
- Kodeks Prawa Kanonicznego*, Poznań 2002.
- Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego*, Kielce 2005.
- Kongregacja Nauki Wiary, Deklaracja o eutanazji *Lura et bona*, Città del Vaticano 1980.
- Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja o chrześcijańskiej wolności i wyzwoleniu *Libertatis conscientia*, Città del Vaticano 1986.
- Krukowski J., *Rola Kościoła w przemianach ustrojowych w Polsce*, „Niedziela” 2009, nr 25.
- Langkammer H., *U podstaw chrystologii Nowego Testamentu*, Wrocław 1976.
- Lewandowski J., *Pielgrzymka Jana Pawła II do Polski*, w: *W trosce o Kościół i naród*, red. S. Urbański, Warszawa 2001.
- Lewandowski J., *Przez sprawiedliwość ku miłości. Nauka społeczna Kardynała Józefa Glempa*, Wrocław 1991.
- Łobocki M., *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2003.
- Maj J.R., *Komitet Prymasowski – charakterystyczny znak polskiej drogi wychodzenia z etatyizmu komunistycznego*, w: *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W.J. Wysocki, Warszawa 2004.
- Nosiński S., *August Hlond*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu*, red. F. Lenort, Poznań 1982.
- Orlik P., *Autoprezentacyjne aspekty wrażliwości interpersonalnej*, w: *Rozdroża i ścieżki wrażliwości*, red. P. Orlik, Poznań 2000.
- Orszulik A., *Episkopat Polski wobec stanu wojennego*, w: *Internowani z regionu łódzkiego: materiały z sesji popularno-naukowej, Łowicz, 15-16 grudnia 2001 r.*, red. M. Papis, Łódź 2001.
- Ostrowska U., *Studenci wobec godności. Między nieodzownością a kontestacją*, Kraków 2004.
- Papieska Rada do spraw Duszpasterstwa Służby Zdrowia, *Karta Pracowników Służby Zdrowia*, Città del Vaticano 1995.
- Paweł VI, Encyklika *Populorum progressio*, Città del Vaticano 1982.
- Penna R., *Lapostolo Paolo. Studi di esegesi e teologia*, Cinisello Balsamo 1991.
- Pieronek T., *Kościół nie boi się wolności*, Kraków 1998.
- Pietrzak J., *Kardynał Józef Glemp jako Prymas Polski*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2006, nr 19.
- Smętek I., *Priorytety w wypowiedziach Prymasa Polski w okresie stanu wojennego*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2006, nr 19.
- Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002.
- Stańkowski B., *Godność osoby – implikacje na polu wychowawczym*, Kraków 2008.
- Stolica Apostolska, *Karta Praw Rodziny*, Città del Vaticano 1983.
- Szaniawski J., *Marszałek Piłsudski i Polacy. W obronie Europy – Cud nad Wisłą 1920*, Warszawa 2007.

- Szaniawski J., *O Polskę i Europę. Bitwa Warszawska 15 sierpnia 1920*, Warszawa 2007.
- Thévenot X., *Morale fondamentale. Notes de cours*, Paris 2007.
- Tremblay R., *Cristo e la morale in alcuni documenti del magistero*, Roma 1996.
- Tremblay R., *L'„innalzamento” del Figlio, fulcro della vita morale*, Roma 2001.
- Tremblay R., „*Ma io vi dico...*”. *L'agire eccellente, specifico della morale cristiana*, Bologna 2005.
- Uszyński T., *Prymasowski Komitet Pomocy Bliźniemu*, w: *Kościół i społeczeństwo wobec stanu wojennego*, red. W.J. Wysocki, Warszawa 2004.
- Vanni U., *La coscienza: una novità antropologico-teologica di Paolo*, w: *Atti del III Simposio di Tarso su s. Paolo apostolo*, ed. L. Padovese, Roma 1995.
- Warzeszak J., Warzeszak S., *Doniosłość teologiczna i moralna idei Bożej Opatrzności w nauczaniu Prymasa Polski Kard. JózefaGLEMPA*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 2006, nr 19.
- Westermann C., *Genesi*, Casale Monferrato 1989.
- Wyszyński S., *Kościół w służbie narodu*, Rzym 1981.

Streszczenie

Nauczanie społeczne kard. Józefa Glempa wpisało się znacząco w dzieje Kościoła i Polski na przełomie XX i XXI wieku. To czasy głębokich przemian społeczno-politycznych, kulturowych, a także religijnych. Jego posługa prymasowska i przepowiadanie pasterskie stanowiły konkretny, twórczy wkład w bieg wydarzeń, w których uczestniczył. Fundamentalnym zagadnieniem była dla niego wizja człowieka jako osoby obdarzonej szczególną godnością i pochodzącymi stąd prawami. Zajmował jednoznaczne stanowisko w obronie życia oraz wskazywał na konieczność niesienia pomocy innym ludziom. Dla kard. Glempa szczególną rolę w życiu społecznym pełni rodzina z zadaniem zrodzenia, wychowania i kształtowania potomstwa. Nie zapominał o potrzebie takiego wychowania dzieci, aby w przyszłości to one objęły troską swoich rodziców. Ksiądz prymas naród postrzegał jako naturalne zjednoczenie osób i rodzin. Na tym polu niezbędne jest tutaj także poprawne zdefiniowanie dobra wspólnego oraz właściwa troska o nie. Dużo uwagi poświęcał patriotyzmowi oraz postawie miłości ojczyzny. Podkreślał znaczenie wolności, suwerenności i pluralizmu jako fundamentów ustroju politycznego w państwie demokratycznym. Wydaje się, że ta koncepcja życia społecznego stanowi dość zwarty projekt zasługujący na dalsze badania.

Słowa kluczowe

przesłanie społeczne, Józef Glemp, osoba, rodzina, naród, demokracja

Abstract

Cardinal Józef Glemp social teaching has significantly contributed to the history of the Church and Poland at the turn of the 20th and 21st centuries. These are times of profound socio-political, cultural and religious changes. His primate ministry and pastoral preaching constituted a concrete, creative contribution to the course of events in which he participated. The fundamental issue for him was the vision of man as a person endowed with a special

dignity and rights derived from it. He took a clear stand in defense of life and pointed to the need to help other people. For card. Glemp a special role in social life is played by the family with the task of giving birth, raising and shaping children. He did not forget about the need to raise children in such a way that they would take care of their parents in the future. The Primate perceived the nation as a natural union of people and families. In this field, it is also necessary to correctly define the common good and to care for it properly. He devoted a lot of attention to patriotism and the attitude of love for the homeland. He emphasized the importance of freedom, sovereignty and pluralism as the foundations of the political system in a democratic state. It seems that this conception of social life constitutes a rather cohesive project that deserves further research.

Keywords

social message, Józef Glemp, person, family, nation, democracy